

ÖĞRENCİ İŐİ BİR ANATOMİ ATLASI: EŞKAL-İ TEŞRİH-İ TAVSİFİ (İstanbul, 1896)*

A MEDICAL STUDENT-ILLUSTRATOR'S ANATOMY
ATLAS: ASHKAL-I TASHRIH-I TAWSIFI (Istanbul, 1896)

Őeref ETKER**

Abstract

An Anatomy Atlas entitled *Ashkāl-i Tashrīh-i Tawsifī* (lit. Descriptive Anatomy Illustrations), compiled and edited in Turkish by Mehmed EŞref Vasıf (Ashraf Wasif), a medical student from Aleppo, was published by the Imperial Military Medical Academy press in 1896. The 512 hand-drawn illustrations in the volume are reproductions from anatomy textbooks of the period. EŞref Vasıf's atlas was read and referred by medical students for a long period, and few copies remain. A graduate of 1897, Dr. EŞref Vasıf served as medical officer in the Ottoman Vth Army Hospital in Aleppo. *Ashkāl-i Tashrīh-i Tawsifī* is his singular publication.

Keywords: EŞref Vasıf (Ashraf Wasif), anatomy atlas, medical illustration, Imperial Military Medical Academy, Istanbul, Aleppo.

Özet

Askeri Tıbbiye öğrencisi Halepli Mehmed EŞref Vasıf tarafından hazırlanan *EŞkal-i Teşrih-i Tavsifi* adlı anatomi atlası 1896 (1312) yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Șahane tarafından yayımlanmıştır. Atlasta yer verilen 512 çizim EŞref Vasıf tarafından dönemin anatomi kitaplarındaki illüstrasyonlar örnek alınarak yeniden çizilmiştir. EŞref Vasıf'ın anatomi atlası Tıbbiye öğrencileri tarafından uzun süre kullanılmış ve günümüze birkaç örneği kalmıştır. Tıbbiyeden 1897'de mezun olduktan sonra V. Ordunun Halep Hastanesinde görev yapan Dr. EŞref Vasıf'ın *EŞkal-i Teşrih-i Tavsifi* atlasından başka bir yayını bilinmemektedir.

Anahtar sözcükler: EŞref Vasıf, anatomi atlası, tıbbi çizim (illüstrasyon), Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Șahane, İstanbul, Halep.

* XIV. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 8-11 Haziran 2022, Antakya, Hatay, programında sunulan poster bildirinin gözden geçirilmiş metnidir.

** Dr., İstanbul. serefetker@gmail.com

Basılı kitaplara erişememek Tıbbiye öğrencilerinin ötedenberi karşılaştıkları güçlüklerin başında gelir. Yabancı dillerde yayımlanmış kitapları edinemeyen, dil bilgisi yetersiz öğrenciler, ders notlarını değişik baskı teknikleriyle çoğaltarak eğitimlerini tamamlamaya çalışmışlardır. Şekiller ve formüller içeren kitapların doğru yazımla, okunaklı olarak ve ders programının akışına uygun bir süreçte üretimi büyük çabalar gerektirmiştir. Bu dersnotlarının bir kısmı daha sonra öğretmenlerin denetiminde kitaplaştırılmıştır. *Eşkal-i Teşrih-i Tavşifi* adlı anatomi atlası ise bütünüyle bir öğrenci yapıtıdır.

Türkçe anatomi kitapları arasında Askeri Tıbbiye (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane) öğrencilerinden Mehmed Eşref (Vasıf oğlu, Halepli)¹ tarafından hazırlanan ve elle çizimleri yapılan *Eşkal-i Teşrih-i Tavşifi* adlı anatomi atlası bu bakımdan ayrıcalıklı bir yayındır. Eşref Vasıf'ın bibliyografyalarda yer almayan *Eşkal-i Teşrih-i Tavşifi* bir nadir eserdir;² belgeliğimizdeki kopyası dışında Askeri Müze Kütüphanesi'nde (İstanbul) bir nüshası vardır.³ İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nın koleksiyonunda da bir kopya görünmektedir.⁴

¹ Ordu-yı Hümayunlarda Mevcud Bilumum Etibba-yı Askeriyenin Kıdemlerine Mahsus Defterdir ([İstanbul]: Matbaa-i Askeriye, 1326 [1910]), 24, sıra numarası 273. 'Tabib Kolağası Mehmed Eşref Efendi ibn Vasıf, Haleb (V. Ordu, Haleb Hastahanesinde)'.

² Gülten Dinç, "Mekteb-i Tıbbiye Matbaası'nda Basılan Arap Harfli Türkçe Yayınlar Aracılığı İle Tıbbiye'nin Yayın Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme (1844-1928)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2003. <https://avesis.istanbul.edu.tr/api/publication/20db9da6-d8f6-4693-ac3b-5539cb8a06d7/file>

³ *Eşkal-i Teşrih-i Tavşifi, Eşref Vasıf, Askeri Müze Kütüphanesi, Envanter no. 1893*. Cildinin deri sırtı üzerinde 'Edhem' yazılı olan bu nüsha eksiksiz olmakla birlikte 'Adalat' bölümünün formaları yanlış yerleştirilmiştir.

⁴ *Eşkal-i Teşrih-i Tavşifi: İzam, Mefasil, Adalat, Eviye, Ahşâ, Asab, Havas, musavvir*: Eşraf Vasıf (sic), İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı (Yer numarası XX(2452054.1) / Demirbaş numarası: İTFKTT0015416). Bu kitap görülmemiştir. http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/ Erişim: 09.09.2022.

Eşkal-i Teşrih-i Tavsifi

(Azam, Mefasil, Adalat, Eviye, Ahşa, Asab, Havass), 512 şekli havidir.

Kaynak: Musavveri [Mehmed] Eşref Vasıf (Mekteb-i Tibbiye-i Askeriye seririyat sınıfından), [İstanbul,] Mekteb-i Tibbiye-i Askeriye-i Şahane [Matbaası], Mart 1312/Nisan 1896, (20x28 cm., 165+1s., 160 planş) .

Eşkal-i Teşrih-i Tavsifi konusundaki bu sunumda bibliyografik açıklamalar yapılmış, şekillerin kaynağı olarak gösterilen kitap ve atlaslarla bir karşılaştırma yapılmamıştır. Ayrıca, çizim ve baskı teknikleri irdelenmemiştir. Atlasın özellikle açıklamalar kısmı, dönemin Arapça-Türkçe anatomi terimlerinin yazımı ve kullanışı bakımından bir kaynak niteliğindedir. Terimlerin elyazısıyla yazılmış olması beraberinde tipografiye göre dikkate değer bazı farklılar oluşturmuştur. Bu bakımdan *Eşkal-i Teşrih-i Tavsifi* diliçi çeviri ve sözdizini çalışması yapılmaya değer bir anatomi atlasıdır.

Askeri Tibbiye'den 1313/1897 yılı başında mezun olan Tabip Kolağası Eşref Vasıf'ın (1313-14) V. Ordu'ya bağlı Halep Hastanesinde uzun süre görev yaptığı⁵ ve Yarbay rütbesinden emekli olduğu bilinmektedir.⁶ Dr. Eşref Vasıf Bey hakkında bundan başka bir biyografik bilgi bulunamamıştır.

⁵ Rıza Tahsin (Gencer), *Mir'at-ı Mekteb-i Tibbiye*, İkinci kitab, (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, [1. bs] 1330 [1914]), 135. (1313 senesinde neş'et eden etibba) "Eşref Vasıf Efendi, Binbaşı. Halebeddir". [Binbaşı Elhaç Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mekteb-i Tibbiye)*, [2. bs.] yay.haz. Aykut Kazancıgil, c. II, İstanbul, Özel Yayınlar, 1991, s. 68.]

⁶ Eşref Vasıf, Yarbay, 1313[1897]-14, bkz. Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c. III, II. Kitap, Hastaneler (İ-Z), İstanbul, Yörük Basımevi, 1981, s. 383.

Eşkal-i Teşrih-i Tavsihi – İçindekiler:

Eşref Vasıf, “Bir İki Söz” (3 s.)

İzam (İskelet sistemi, 17 s.+17 pl., 89 şekil + Eklemler, 3 s.+3 pl., 16 şekil)

Adalat (Kaslar, 48 s.+48 pl., 82 şekil)

Eviye (Dolaşım sistemi, 36 s.+36 pl., 71 şekil)

Cihaz-ı Hazmi (Sindirim sistemi, 12 s.+12 pl., 37 şekil)

Cihaz-ı Bevli-i Tenasüli (Ürogenital sistem, 9 s.+9 pl., 47 şekil)

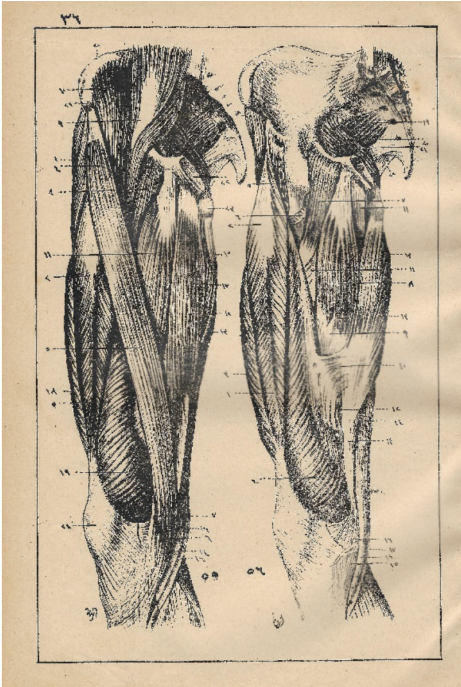
Cihaz-ı Teneffüsü (Solunum sistemi, 3 s.+3 pl., 18 şekil)

Asab (Sinir sistemi, 27 s.+27 pl., 105 şekil)

Havass (Duyular, 7 s.+7 pl., 47 şekil)

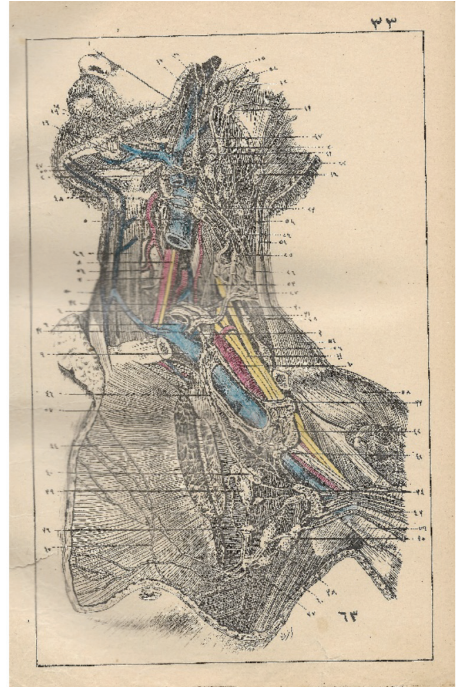
Sevab cedveli (Düzeltilmeler, 1 s.)

“Nahiye-i Fahziye-i Kuddamiye”

Kaynak: Adalat, s. 36, şekil 55 & 56

“Unk ve İbtın Eviye-i Lenfaiyesi”

Kaynak: Eviye, s. 33, şekil 33

Atlas, aynı sayfa numaralarını taşıyan, bir çerçeve (14.5 x 23 cm.) içindeki şekillerle karşı sayfasındaki açıklamaları: ‘tarif-i eşkal’inden oluşmaktadır. (Tabloların yer aldığı sayfalarının arkası boş bırakılmıştır.) Kitapta Eşref Vasıf’ın başlangıçtaki ‘Bir İki Söz’ü dışında metin yoktur. Elimizdeki kopyada dolaşım sistemini (eviye) gösteren çizimlerin bir kısmı elle renklendirilmiştir. Eşref Vasıf çizimlerini ‘Eşref’ adıyla imzalamıştır; çizimlerin çoğu imzalıdır. Kapakta Askeri Tıbbiye’nin simgesi dikkati çekmektedir.

Eşkal-i Teşrih-i Tavsifi’nin 24 sayfalık formlar halinde yayımlandığı anlaşılmaktadır; sayfa numaraları formlara göre dizelenmiştir. (Havass bölümünün bitiminde ‘Son’ yazılıdır.) Atlasın basılı olduğu kağıt dönemin ders kitaplarının kağıdından daha kaliteli ve sağlamdır. Okulun bu yayın projesini yalnız basımeviyle değil, kağıt vd. malzeme yönünden de desteklediği düşünülebilir.

Eşref Vasıf’ın Tıbbiyeli Arkadaşlarına Bildirisi

Eşref Vasıf, anatomi atlasına yazdığı önsözde bilimsel ve teknik çalışmaları çağdaş uygarlığın bir göstergesi ve temeli, ‘hakikat-ı maddiyesi’ olarak tanımlar:

Bir İki Söz (s. 2-4)

Arkadaşlar,

Bugün cihan-ı insaniyete istila istidadında bulunan kemalat-ı fenniye’nin Avrupa ve Amerika kıtalarında mazhar olduğu terakkiyatın şa’şâa-yı dide-firibi nazar-ı hikmet önünde tedkik edilse, medeniyet denilen cihan-ı feyza-feyz-i ikbalin mahiyet-i âliyesi basiret-i fikriyeye karşı pek sade, pek tabii cilvelerle hayatta ne parlak hakikatler tasvir eder !

Nazar-ı hayretle görülen birçok hadisat-ı medeniyenin o temaşagah-ı tecelliyatda ebkar-ı efkar üzerinde hasıl edeceği tesirat-ı garibe her ne olursa olsun, hikmet-i medeniyenin alelade maarif, edebiyat ve sanayi gibi başlıca gayet sade üç esasdan tevellüd ettiği bedihidir. İşte bu nokta-i nazardan bugün meşahir-i hükema-yı medeniyetin efkar ve meslek-i muhtelifesi arasında hakikat-ı maddiye-i medeniye vasıl olmak, henüz mavera-yı tabiatda icra-yı efkar etmek tarafdarları için endişeli ihtirazlarla telakki edilmek istenilmekte ise de biz, o hikmet-i garibenin ahkam-ı esatiriyesini hafaya-i ma-fevk’it-tabia’ gibi bir cihan-ı gaybin teftiş-i kavanin ve mahiyetile iştigal etmekden zevk alanlara terk ederek, sade ve tabii efkar içinde mahiyet-i eşyayı tasvir eden hakayik-i maddiye-i medeniye’ye istinadda ısrar ile külfetli tasavvurat içinde vicdanlarımızın endişeli ahenglerinden kurtulmaya gayret etmeliyiz.

Görülüyor ki, medeniyetin vicdanlarda hasıl ettiği zemzeme-i kemalin behcet-i ibtisamı, bedia-yı fenniye ve hususile ulum-ı tabiiye ve riyaziyat-ı âliyye kemal-i rağbetle sarılan milletler arasında pek büyük muvaffakiyetler temin etmiştir. Zaten terakki nokta-i nazarından memalik-i mütemeddinede başlıca şayan-ı dikkat olan meslek esası, fennin tecrübeye istinadıdır. [3] Bu meslek erbabının alelumum derece-i terakkileri, mesleklerinin derece-i ehemmiyetine bir delil-i kafi olduğundan millet mütemeddine beyinde tesis olunan darülfünunlarda en ziyade her şube-i ilmiyenin tatbikat-ı maddiye ve tecrübeviyesine mahsus darülmesailer, hususi müzeler vücuda getir-

mişlerdir. Bilhassa ulum-ı tabiiye ve hele fünun-ı tıbbiyede fevkalade şayan-ı itina olan bu esas-ı tecrübevi, hikmet-i tabiiye-i tıbbiye ve kimya-yı tıbbiyeden bed'an ile tatbikat-ı teşrihiye ve devaiyeye ve nihayet teşrih-i marazi, mikrobiyoloji ve ameliyat-ı cerrahi gibi ehemmiyetli hayat meselelerine in'ıtaf etmektedir ki, bu hususda tecarib-i hayatiye ve tatbikat-ı maddiyenin haiz olduğu kemal-i ehemmiyet, ma'raz-ı terakkiyatda hakkile hissedilmiştir.

Avrupa ve Amerika darülfünunlarında bu nokta-i nazarda o kadar ileri gidilmiştir ki, echize-i uzviyenin vaziyat-ı tabiiye ve vezaif-i hayatiyesini irae-i tasvire mahsus balmumu [n] dan heykeller imal edilmiş ve adi musattah şekillerle alelumum echize-i hayatiyenin tatbikat-ı ameliyesi mümkün olabilmek üzere mutatabık satırlar üzerinde bu eşkal güzelce irae edilebilmek gibi, tahsil fevkalade teshil ve bununla da iktifa edilmeyerek mükemmel teşrih atlasları gayet nefis bir sanatla tab ve tamim edilmiştir. Şübhesizdir ki, bu eserler tahsilin tatbikat-ı ameliyesi mümkün olamayan zamanlarda ve mesela eyyam-ı tatiliyenin yatıcı günlerinde doktora'sile iştigal eden talebeye hizmet etmek gibi emeller içinde vücuda getirilmiş ise de bunların hizmetleri daha vasi ve daha mühimdir.

İşte tahsilin bu derece mazhar-ı suhulet olduğu böyle bir devr-i terakkide şu asar-ı terakki ve suhuletten hakkile istifade edebilmek hevesi bizde de tabii olacağından bu hususda gayretli rüfekamızdan bazılarının himmetleri ile haylice eserler neşrolunmuştur. Şu kadar ki, neşr olunan asar arasında henüz eşkal-i teşrihiyeye müteallik bir eserin arkadaşlarımız tarafından neşrolunmaması "terakkinin vesait ihtiyacı" hükmü önünde büyücek bir nakısa olduğundan arkadaşlarımızın tergibi ile şu Eşkal-i Teşrih-i Tavsi' nin tertibini tasmin etmişdim.

Her ne kadar muallim-i muhteremimiz müşerrih-i şehir [Hasan] Mazhar Beyefendi hazretlerinin eşkal-i teşrih atlasları gayet nefis bir surette tab ve neşredilmiş ise de bizde de bu nevi vesait-i tahsiliyenin teksiri arzusu ile şu eser-i naçizanemi neşre cesaret ediyorum.

Eserimdeki eşkal izzetli Mazhar Beyefendi hazretlerinin teşrih atlaslarıyla, Avrupa meşahir-i müşerrihininden Sappey, Fort, Moynac, Testut, Émile Yung ve Bonamy, gibi muktedir zevatın eşkal-i teşrihiye atlaslarıyla teşrih kitaplarından iktibas ve intihab olunmuştur ki, 512 şekilden ibaret olub alelumum azam, mefasil, adalat, eviye, ahşâ (cihaz-ı hazmi, cihaz-ı beveli, cihaz-ı tenasüli, cihaz-ı teneffüsü), [4] asab ve havass kısımlarını havidir.

İşte arkadaşlar, böyle naçizane bir eseri rahle-i istifadenize vaz etmekle müftehir isem de tecrübesizlik ve mübtedilik eseri olarak şu acizane yadigarımın nevakıs ve hatalardan salim olamayacağımı da takdir ediyorum. Onun için eserde tesadüf edeceğiniz kusurları nazar-ı lütf ve müriyyet-i refikanelerinizle göreceğinizi ümid ediyorum.

Tarif-i Eşkal kısmının tebyizi hususunda meslektaşlarımızda Bandırmalı Hüseyin Hüsnü Sukuti Efendi biraderimizle, eserin tabı hususunda muvânet-i refikanelerini ibzal buyuran aziz refiklerime ilelebed minnetdar kalacağımı arz eylerim.

20 Mart 312 [1 Nisan 1896] Çarşamba
Mekteb-i Askeriye Seririyat Sınıfından
Eşref Vastıf

Türkçe anatomi kitaplarının temel kaynağı “Testut”

Kaynak: Kitabın İzmir Kemeraltı'ndaki Osmaniye Eczanesi / Eczahane-i Osmani sahibi Ecz. Panos/Panayotis Hionis (Χιώνης)'e ait kopyası⁷

Tıbbiye Teşrihhanesinde Anatomik Çizimler Konusu

Eşref Vasıf'ın *Eşkal-i Teşrih-i Tavsifi* içindeki çizimleri Türkiye'de medikal illüstrasyonun erken örneklerinden biri sayılabilir. Çizimlerin, yazarın önsözünde belirttiği gibi, belirli kaynaklardan 'iktibas' edildiğini kabul edersek, Tıbbiyede kadavra diseksiyonları sırasında öğrenci, asistan ve prosektörlerin (neden) çizim yapıp yapmadığını sorgulamak gerekir? Anatomi eğitiminin tarihçesi biyografiler ve basılı kaynaklara bakılarak anlatılagelmiştir;⁷ Asker ve sivil Tıbbiye öğrencilerinin anatomi pratikleri sırasında tuttıkları notlar ve çizimlerini içeren defterler bulunamamış ya da incelenerek yayımlanmamıştır.

Tıbbiyede okutulan anatomi kitaplarının metinleri büyük ölçüde çevirilerden oluşmaktadır. Çevirileri yapan anatomi muallimlerinin orijinal metinleri olabildiğince kısaltıp sadeleştirdiklerini söyleyebiliriz. Eşref Vasıf, anatomi atlasını hazırlarken basitleştirmeyi bir adım daha ileri götürmüştür. Bunu bazı tıbbi terim seçimlerinde görebiliyoruz. Atlasın içeriği için yapılan 'intihab'dan, Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyatı'nın açılışından (1898) hemen önceki yıllarda öğrencilerden istenen anatomi bilgisinin düzeyi konusunda bir fikir edinebiliyoruz. Eşref Vasıf'ın önsözünde, “[M]emalik-i mütemeddincede başlıca şayan-ı dikkat olan meslek esası, fennin tecrübeyle istinadıdır,” dedikten sonra, “fünun-ı tıbbiyede fevkalade şayan-ı itina olan bu esas-ı tecrübevi, hikmet-i tabiiye-i tıbbiye ve kimya-yı tıbbiyeden bed'an ile tatbikat-ı teşrihiye ve devaiyyeye ve nihayet teşrih-i marazi,

⁷ Léo Testut, *Traité d'Anatomie Humaine*, Tome Premier, Ostéologie - Arthrologie - Myologie, Quatrième ed., Paris, Octave Doin, Éd., 1899. Kapağın üzerindeki mühür: kitabın 'Kütüb ve Resail-i Ecnebiye Muayene Memurluğu' tarafından görüldüğünü ve 'Maarif Muhasebe Kalemi'nde kayda geçirildiğini kanıtlamaktadır.

mikrobiyoloji ve ameliyat-ı cerrahi gibi...” dallarda öğrencilerin pratik ve deneysel çalışmaların eksikliğini duyduklarını dile getirmektedir.

Eşkal-i Teşrih-i Tavsifi dönemin Türkçe ve Batı dillerindeki anatomi kitap ve atlaslarından özetlenmiş, ucuz bir öğrenci baskısı olmakla birlikte, uzun ve kolektif bir çalışmayı gerektirmiş olmalıdır. Tıbbiyede her dönemde dersnotlarını çoğaltarak bundan bir gelir sağlayan girişimci öğrenciler olmuştur. Bir anatomi atlası, anatomi kitaplarına göre, öğrenim açısından kolaylık sağlamaktadır. Bununla birlikte, anatomi atlasının kaç adet basıldığını bilemiyoruz. Kitaplıklarda çok az sayıda kopyasının bulunması nedeniyle Eşref Vasıf’ın atlasının öğrenciler tarafından okunarak “tüketildiğini” varsayabiliriz.

Dr. Eşref Vasıf’ın, öğrenciliği sırasında ve mezun olduktan sonra yayına hazırladığı başka bir çalışması saptanamamıştır. İleride bulunabilecek askeri sicillerinden bazı yeni biyografik bilgiler çıkarılabilirse de Eşref Vasıf’ın artistik becerisini nasıl geliştirdiğini, hakim olduğu çizim teknikleri öğrenemeyeceğiz. *Eşkal-i Teşrih-i Tavsifi*’nin elimizdeki kopyasında Askeri Tıbbiye’nin 1937 yılı mezunlarından Ziya Selahattin (Göğem)’in adının yazılı olması,⁸ bu atlasın yaklaşık kırk yıl boyunca öğrenciler arasında el değiştirerek, anatomi terimlerinin Türkçeleştirilmesine kadar tıp eğitimi içindeki değerini koruduğunu göstermektedir.

⁸ Tbp.Kd.Alb. Ziya(eddin) Göğem (Daday 1912-1981), *Tıp Yolunda Otuz Yılın Hatırası, 1937-1967*, yay.haz. Sabahattin Bamaç, Arif Eke, Hikmet Ertez, Ziya Göğem, Rahmi Karahasan, İstanbul, Matbaa Sanat Enstitüsü, 1970, s. 77.